

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

I. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

HARRÂNÎLERİN TEOLOJİSİNDE TANRI TASAVVURU

Ramazan ALTINTAŞ*

Conception of God in the Harranians Theology

Abstract

There are two positions in the conception of God in the Harran thought. While the first one is partly in a monotheistic structure, the second one is in a polytheistic character. Harran's people have different denominations among themselves. All the sects accept God's qualities, but there are distinctive approaches to this subject. For instance, there are the qualities that explain what the God is and, at the same time, there are qualities which describe what the God is not. The central figure in all of them is that the qualities are the same with God's nature.

Neo-Platonism affected their understanding of God and God's qualities. It seems that Aristotle's perspective about God dominates about this subject. According to Aristotle, God created the world and left the governance of this world to the humanity. The Harranians who have polytheistic understanding about God think that God *just created* the world. The responsibility of world's orders is given to the deified existences like Star, Moon, and Sun. This belief nourished reincarnation faith. As much as we got from the Qur'an, Prophet Abraham contends with the Harranian pagans.

Key words: Harranians, God, Quality, Reincarnation, Prophet Abraham, Paganism.

Giriş

Tevrat'ta Hârân¹ çivi yazıtlarında Harranu, Yunanlılar tarafından Harran, Romalılar tarafından Carrhae, kilise babalarından bazıları Hellenopolis (putperest şehri), Müslümanlar tarafından Harran yahut Arrân diye anılır. İbrahim Peygamberin şehri Harrân² İslam tarihçilerine göre el-Cezîre veya Âsur Cezîresi adı

* Prof.Dr., Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak., Öğr. Üyesi, altintas@cumhuriyet.edu.tr

¹ Kitâb-ı Mukaddes, Tevrat, Tekvin XI/31: "Terah, oğlu Avram'ı Haran'ın oğlu olan torunu Lut'u ve Avram'ın kansı olan gelini Saray'ı yanına aldı. Kenan ülkesine gitmek üzere Kildaniler'in Ur kentinden ayrıldılar. Harran'a gidip oraya yerleştiler."

² İbrahim Peygamber Ur'dan çıktıktan sonra Harrân'a uğramıştır. Bkz. el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali, *el-*

verilen Yukarı Mezopotamya'nın Diyar-ı Mudar denen kısmının çoğu zaman merkezi olmuştur.¹

Yeryüzünün en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Harrân Âsur ve Kalde dillerinde yol, Arapça'da sıcaklık manasına gelen "harr" kelimesinden sıcak anlamına gelir. Bazı rivâyetlere göre Nuh tufanından sonra yeryüzünde kurulan ilk şehirdir. Ay, Güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı eski Mezopotamya putperestliğinin en eski merkeziydi. Ur şehrinde doğan İbrahim Peygamber Filistin'e gitmeden önce vatandaşlarıyla tevhid inancında görüş ayrılığına düşünce kabilesiyle birlikte Harrân'a gelmiş, bir müddet bu şehirde oturmuştur.² Böylece Harran tevhid inancını ilk barındıran şehir olmuştur. Şehirde İbrahim peygamberin adını taşıyan bir mescit, onun otururken yaslandığı bir taş vardır.³ Bazı Kur'an yorumcularına göre: "Ben Rabbim'e (emrettiği yere) hicret ediyorum"⁴, "Biz Onu ve Lut'u kurtararak, içinde cümle âleme bereketler verdiğimiz ilkeye ulaştırdık"⁵ ve "Nibayet İbrahim onlardan ve Allah'tan başka taptıkları şeylerden uzaklaşıp bir tarafa çekildiği zaman biz Ona İshâk ve Yakub'u bağışladık ve her birini peygamber yaptık"⁶ âyetleriyle kastedilen yer, Harrân'dır.⁷

Hârânîlerde yıldız, güneş ve ay gibi gök cisimlerinin aşkın özellikler taşıdığına inanılır. Bu sebeple kadîm tarihte Harrân, Ay tanrısı Sîn mabediyle özdeşleştirilmiştir. Şehrin mimari plânı bile Ay'a benzetilmiştir. Sîn mabedi, Âsûr ve Bâbil kralları tarafından daima korunmuş ve süslenmiştir. İskender'in seferinden sonra Makedonyalı göçmenler buraya gelmişler ve Harrân'da tapılan mabutlara Yunanca isimler vermişlerdir.⁸

Erken dönemlerden İslamî dönemlere kadar Harrânîlerin inanç sisteminde her şeyin kendisinden sudûr ettiği, kısmen monoteist ve üstün bir varlık düşüncesinin yanı sıra politeist bir tanrı anlayışı egemen olmuştur.⁹ İslami dönemde, özellikle X.yüzyıldan itibaren Harrân paganizminin gerek tanrılar panteonu hakkında ve gerekse diğer kült ve ritüelleriyle tapınakları hakkında oldukça geniş bilgi mevcuttur.

Tenbîh ve'l-İsrâf, (tahk. M.J.De Goeje), Leiden 1967, s. 79; Musa İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, (tahk. Hüseyin Atay), Ankara 1974, s. 589-91.

¹ Bkz. Weir, T.H, "Harran", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1977, V/I, 300; Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 3; Gündüz, Şinasi, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara 2005, s. 28.

² Bkz. İbn Cübeyr, *Rihle*, Beyrut ts., s. 189; Ya'kûbî, *Târîh*, (tahk.Abdülemir Mehnâ), Beyrut 1993, s.48-49.

³ Şeşen, a.g.e., s. 3-4; Şinasi, a.g.e., s. 28-29.

⁴ el-Ankebût 29/26.

⁵ el-Enbiyâ 21/71.

⁶ Meryem 19/49.

⁷ el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Tefsîru'l-Bağavî*, Riyad 1993, VI, 238; el-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi'l-Tefsîr*, (tahk. Muhammed b. Abdurrahmân), Beyrut 1987, V, 255; el-Beydâvî, Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Nâsireddîn, *Tefsîru'l-Beydâvî*, Beyrut 1990, III, 54, 326.

⁸ Bkz. el-Bîrûnî, Ebu'l-Reyhân Muhammed, *el-Âsârü'l-Bâkiyye*, (neşr. E. Sachau), Laipzig 1923, s. 204-205; Weir, "Harrân", İA, V/I, 299; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 43-44; Gündüz, Şinasi, "Ay Tanrısı Sîn Şehri: Harrân", *İnsan Bilimleri Araştırmaları: Yeni Harran Çevresi*, sy. 9-10, (1995), ss. 80-96.

⁹ Gündüz, *Antik Dönemde Harran ve Urfa*, s. 47.

Bu dönemde gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim yazarlarca kaleme alınan eserlerde Harrânîlerin dinsel gelenekleri detaylı olarak tasvir edilir.¹

Biz bu bildirimizde Harrânîlerin Tanrı tasavvuru üzerinde duracağız. Bildirimizin başlığı niçin Sâbüiler’de değil de Harrânîlerde Tanrı tasavvuru ismini taşıyor? Harrânîleri seçmemizin amacı nedir? Sâbüiler ve Harrânîler değişik isimler almış tekbir dini akım mıdır yoksa farklı farklı akımlar mıdır? gibi sorular akla gelebilir. *İbnü’n-Nedîm*’in (ö. 995) *el-Fihrist*’inde ve *el-Birûnî*’nin (ö. 1048) *el-Âsârü’l-Bâkiyesi*’nde geçen bir rivâyete dayalı olarak söylemek gerekirse, Kur’an’da ismi geçen Sâbüiler Güney Mezopotamya’da, *veseniyye huneîsî* denilen Harrânîler ise, bugünkü Urfa yakınlarında yaşamışlardır. Problemin çözümü, Harrânîlerin Sâbüilikle ilişkisinin ortaya konmasına bağlıdır. Çeşitli İslâmî kaynaklarda Abbasi Halifesi *Me’mûn* (ö. 813) halkı, ya Müslüman olmak, ya kitabî dinlerden birisini kabul etmek ya da imha olunmak seçenekleri arasında muhayyer bırakmış, halk da Sâbüî olduklarını ilan ederek imha olmaktan kurtulmuşlardır.² Bu sebeple biz, Harrânîleri, Sâbüilerden ayrı bir grup olarak değerlendirdik.

Harrânîlerde Tanrı Tasavvuru

Dinler tarihi kaynaklarında, “*dünyânın neresine giderseniz gidiniz, mabetsiz bir şehir bulabilirsiniz, ama mabutsuz şehir asla!*” sözü, Harrânîler için de geçerlidir. Her toplumda olduğu gibi Hârrânîlerde de Tanrı anlayışlarında farklılıklar vardır. Bazen çok tanrılı bir toplum yapısında tek tanrılı; bazen de tek tanrılı bir toplumda çok tanrılı tasavvurlara rastlanabilir. Hârrânîlerin Tanrı anlayışlarındaki çeşitlilik buna benzemektedir. Bu sebeple Harrânîlerin Tanrı tasavvurunu; monoteist ve politeist karakterli Tanrı tasavvuru şeklinde iki başlık altında inceleyeceğiz.

A. Monoteist Tanrı Anlayışı

Ortaçağ İslam kaynakları, Harrânîlerin her şeyi yaratan ezeli ve ebedî yüce bir varlığa inandıklarından bahsederler. Bu anlayışta Tanrı, *illet-i ülâ* şeklinde isimlendirilir. Harrânîlerin teolojisinde *illet-i ülâ*, çokluk kabul etmeyen ve yaratılmışların sıfatlarını da taşımayan bir niteliğe sahiptir.³ Harrânîler *ilk neden* olarak isimlendirdikleri Tanrı’dan bir takım asli ilkelerin sudûr ettiğine inanırlar. Bu ilkelerden olan; akıl, rûh, düzen ve zarûretin her biri aşkın özellikler taşıdığından, onlara ulaşmak için bir takım araçların gerekli olduğu benimsenir. Bu aslî unsurların

¹ Geniş bilgi için bakınız. Gündüz, a.g.e., s. 50.

² Tartışmalar için bkz. İbnü’n-Nedîm, Muhammed İbn İshâk, *Kitâbu’l-Fihrist*, (tahk. Nâhid Abbas Osman), Kuveyt/Doha 1985, s. 636-36; el-Birûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 205-207; Weir, “Harrân”, İA, V/I, 300; Gündüz, Şinasi, *Sâbüiler Son Gnostikler*, Ankara 1995, s. 32-33.

³ el-Makdisî, Mutahhar İbn Tâhîr, *Kitâbu’l-Bed’u ve’t-Târih*, Beyrut ts., I, 197, 143; IV, 22; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 633; eş-Şehristânî, Abdülkerîm, *el-Mîlel ve’n-Nihal*, (tahk. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr), Beyrut 2001, s. 365; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 44.

her biri için yuvarlak tarzda tapınaklar yapılmıştır.¹

Ortaçağ İslam bilginlerinden *Abdülkâbir el-Bağdâdî*, (ö.1037) Harrânîlerden iki dini akım üzerinde durur. Bu iki akımın İlâhî Zât anlayışlarında görüş birliği varken, sıfatlar konusunda farklı görüşler benimsediklerini söyler. Müttekellim Bağdâdî'nin “Yunanlılardan bir grup” diye söz ettiği bu akımlardan ilkinde göre, “*evren sonradan meydana gelmiştir. Evrenin hiçbir şeye benzemeyen bir yapıcısı, yaratıcısı (Sânu') vardır.*” Harrânîlerden bu akım, Tanrı'nın ne olduğuna dair bir takım *subutî/icabî* sıfatlar üzerinde durur. Örneğin Tanrı; evrenin ve göksel varlıkların yaratıcısı, hayat sahibi, konuşan, işiten, gören ve düzenleyendir. Bağdâdî'nin işaret ettiği diğer dini akıma göre ise; evren sonradan yaratılmıştır ve yaratıcısı tektir. Bu akım, Tanrı'nın ne olduğuna dair *subutî* sıfatları değil; ne olmadığına dair *selbî* sıfatları benimser. Bunlara göre Tanrı, ispat vasfıyla değil, noksanlık ve yaratılmışlık özelliklerinden nefyetmeye dayalı *selbî* bir vasıfla nitelendirilir. Sıfatlar konusunda böyle bir bakış açısına sahip olduklarını; “*Tanrı diridir, bilendir, her şeye gücü yetendir*”; demeyiz, ancak, “*ölü, câhil ve âciş değildir*” deriz, şeklindeki görüşlerinden anlıyoruz.²

Görüldüğü gibi Harrânîlerde monoteist bir karakter taşıyan ve üstün varlık olarak nitelendirebileceğimiz soyutlamacı bir tanrı anlayışı vardır. Bu teolojide, Tanrı'nın sıfatlarıyla ilişkili olarak söylemek gerekirse, kötülüklerin yaratıcısı Tanrı kabul edilmez. O saf iyilik olup, hayırların yaratıcısıdır. Onlara göre Tanrı; kötülükleri, çirkinlikleri, pislikleri, zararlı böcekleri, yılanları ve akrepleri yaratmaktan uzaktır. Yaratılışın gayesi, mutluluk, hayır ve saflıktır. Uğursuzluk, kötülük ve karışıklık, bir zaruretın sonucu olup Tanrı'ya nispet edilemezler. Bunlar bir zorunluluğun birleşmesi olup, kötü varlıklara ve kınanmış işlerle olan ilişkilere dayanır.³

Harrânîlerin kötülük sorunu hakkındaki görüşleri, Mu'tezile kelim ekolünün, “*Allah kötülüklerin yaratıcısı değildir*” görüşüne çok benzemektedir. Hiç kuşkusuz bu ortak payda, karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak görülmelidir. Çünkü Mu'tezile bilginleri, Yunan felsefesini iyi okumuşlar, özellikle Eflatun ve Aristo'nun sıfatlar konusundaki görüşlerinden yararlanmışlardır.⁴

Harrânîler Zat/sıfat konusunda; “*sıfatlar, zattan ayrı düşünülemez, Tanrı'nın sıfatları, zâtının ayıdır*” görüşüne sahiptirler. Onlar bu konuda Aristo'dan etkilenmişlerdir.⁵ Bu da Harrânîlerin Yeni Eflatuncu felsefenin öğretilerinden etkilendiklerini gösteriyor. Nitekim Harrân, Müslüman egemenliğine girdiğinde, şehirde, Yunanlı

¹ Şehristânî, a.g.e., s. 368.

² Bağdâdî, Abdülkâbir, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul 1928, s. 324.

³ Şehristânî, *el-Milel*, s. 367.

⁴ Bkz. Cârullah, Zühdi, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990, s. 71.

⁵ Bkz. İbnü'n-Nedîm, *K.el-Fibrîst*, s.635. İlginçtir ki, Mu'tezile'nin *Zat-Sıfat* anlayışı da aynıdır. Onlar da Yunan felsefesinin tesiri altında kalarak sıfat anlayışlarını geliştirmişlerdir. Nitekim Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, “*Allah'ın sıfatları zâtının ayrıdır*” diyen Mu'tezili düşünür Ebu'l-Huzeyl el-Allaf'ın bu görüşü, Aristo'dan aldığını zikreder. Krş. el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâilâtü'l-İslâmiyyîn*, (tahk. Helmut Ritter), Wiesbaden 1950, s. 483-484; ayrıca bkz. Şehristânî, *el-Milel*, s. 64.

göçmenler ve Nabâtiler de yaşamaktadır.¹ Diğer bazı kaynaklar da Harrân civarında çeşitli Yunanlı göçmenlerden oluşan köylerin bulunduğu bahsedilir. Bu etkileşimi, Tanrı düşüncesinde olduğu gibi peygamber inancı konusunda da görmek mümkündür. Aşağıda değineceğimiz gibi, Harrânîlerin peygamber olarak kabul ettikleri şahsiyetlerin bazıları Eski Yunan geleneğine ait kişilerden oluşmaktadır.²

Harrânîlere göre Tanrı, mesajını insanlara iletmede etik değerler açısından mükemmel yaratılışa sahip ve zekâ düzeyleri yüksek şahsiyetlerden sayısız peygamberler göndermiştir. Bunların en meşhurları; Âzîmûn/Şît, Ârânî, muallim-i evvel Hermes/İdris, Eflatun'un anne tarafından dedesi Solon, Eflatun, Sokrat ve Aristo'dur. Hatta bu peygamberlerden en meşhuru sayılan Hermes, oğluna öğüt vermek amacıyla itikâdî konularda monoteist anlamda tevhitte ilgili meseleleri son derece sade bir dille anlatan *el-Makâlâtü'l-Hermes* isimli makalelerden oluşan bir kitap da yazmıştır.³ Harrânîlerin teolojisinde peygamberlerin başlıca görevleri, Tanrı'ya hoşnut edecek iyi davranışlarda bulunmaya davet, O'nun öfkesini üzerlerine çekecek davranışlardan da uzak durmaları konusunda uyarmak, ayrıca itaat ettikleri taktirde ödül, isyan ettikleri taktirde de ceza göreceklerini bildirmektir. İtaat edenlere bitimsiz nimetler, isyan edenlere de müstahak oldukları kadar azap vardır.⁴

Eskatoloji konusunda Harrânîlerle Aristo'nun görüşlerini karşılaştırdığımız zaman aralarında müthiş bir benzerlik olduğunu görmemiz mümkündür. Harrânîlere göre kötü olan nefis (rûh) kendi bedeninden (heyâkil) ayrıldığı vakit, âlemin en üst noktasında (âlem-i ulvâ) bulunan ve bir ateş olan 'esîr'de hapsedilir. Faziletler elde etmiş olan iyi nefis (rûh) ise, kendi ezeli unsuruna geri döner. Aristo *Kitâbu'n-Nefis* adlı eserinde âlem-i ulvâ'nın ebedilik yeri olduğunu, esfel-i sâfilinin ise, ölüm yeri olduğu ileri sürer.⁵ Dolayısıyla Harrânîlerde kısmen monoteist karakter taşıyan üstün bir Tanrı inancının yanında, peygamber inancı, emir ve nehiy, sevap ve günah gibi ilahi öğretiyi içeren Tanrı buyrukları da vardır.⁶

¹ Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habib, *Kitâbu'l-Haraç*, (çev. Ali Özek), İstanbul 1973, s. 80.

² Şinasi, Antik Dönemde Harran ve Urfa, s. 52.

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 633, 635; el-Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, III, 7-8. Ayrıca muallim-i evvel olarak nitelendirilen Hermes'in İskenderiye şehrinde, felsefe ve din arasını uzlaştırmaya yönelik birçok kitap ve risâle telif ettiği rivayet edilir. Bu kitaplar arasında *el-Vahyü'l-Kıldânî*, *Levhu'z-Zümriid* sayılır. Onun bütün kitapları daha sonra "*el-Kitâbâtü'l-Hermesiyye*" adıyla topluca bir kitap halinde yayınlanmıştır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, s. 308-309.

⁴ el-Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, I, 197; İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 633. Harrânîlere göre peygamber, nefsinde tüm kınanmış sıfatlardan ve bedeninde tüm eksik ve kusurlardan uzak olan kimsedir. Övülmüş bütün güzel sıfatlarla donanmıştır. Yağmurun yağması ve bitkilerin her çeşit âfetlerden korunması için yaptığı duâlar kabul edilir. Mezhebi ve izlediği yol, âlemin ıslahına elverişli olan bir yoldur. Geniş bilgi için bkz. el-Makdîsî, a.g.e., IV, 24. Ayrıca, Hârânîlerde peygamberlik konusu ile ilgili şu çalışmaya bakılabilir. Gündüz, Şinasi, "*Harrânîlerde Peygamberlik ve Harrânî Baba*", *İnsan Bilimleri Araştırmaları Yeni Harrân Çevresi*, 7-8, 1994, ss. 5-6.

⁵ el-Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, I, 186.

⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 633, 635.

B. Politeist Tanrı Anlayışı

Harrânîlerce “*ilk sebep*” diye adlandırılan ve tam olarak kavranılamaz ve tanımlanamaz şeklinde görülen bu yüce varlık, sadece yaratmak gibi önemli işleri yapan, yarattığı varlıklarla ilgili diğer işleri ise başka tanrısal güçlere bırakan bir varlıktır. Müdebbirler denilen bu varlıkların sayısı yedi ve onikidir.¹ Bunlar *el-müdebbirât*/işleri düzenleyen anlamında gök tanrıları (felek ve ecrâmı) olup, bu yüce yaratıcı ile diğer varlıklar (özellikle insanlar) arasında aracı ilahlar olarak görev ifa ederler. Gök cisimlerinin canlı olduğuna (hayat), konuştuğuna (kelam), duyduğuna (sem’î) ve gördüğüne (basar) inanırlar.² Âlemin bir Sâniî, Fâtırî, Hâkimi ve sonradan yaratılmış varlıkların niteliklerinden soyutlanmış Yüce bir yaratıcısı vardır. Bizim kendi başımıza O’nun celâl ve azametini ulaşmamız imkansızdır. O’na ancak O’na yakın olan araçlarla ulaşabiliriz. Ruhlar cevherde, hareket ve halde, temiz ve azizdirler. Cevher olarak, cismanî özelliklerden uzak, mekansal hareketlerden ve zamana bağlı değişimlerden beridirler. Tesbih, takdîs ve tahâret üzere yaratılmışlardır. Allah’a kesinlikle isyan etmezler ve ne emredilirlerse onu yaparlar. Yüce tanrı, erbâbın rabbi ve ilahların tek ilahı, kısaca her şeyin rabbi ve sahibidir. Kişi ruhanilere benzeyinceye kadar ve onlara münasip bir duruma gelinceye kadar şehvet ve öfkesine hâkim olarak ahlâkını düzeltmesi gerekir. İşte biz onlara benzediğimiz vakit, onlar da bizim için Allah katında şefaatçi olurlar. Bu temizlik ve ahlaki güzelleştirme faaliyeti, kendi gayretimizdedir. Araya herhangi bir beşerî aracı koymadan kendi yeteneğimizle bunu gerçekleştiririz. *Onun için herhangi bir peygamberin bize bir üstünlüğü yoktur.* O da bizim türümüzden, bizim şeklimizden ve bizim maddemizdendir. Bizim yediğimiz gibi yerler, bizim içtiğimiz gibi içerler. O halde biz niçin onlara itaat edelim?”³ Bu metindeki görüşlerden de anlaşıldığı gibi bunlar, peygamberlerin insanlarla Tanrı arasındaki elçiliğini inkar etmektedirler.

Ruhânîler, cevher itibariyle maddeden soyutlandıkları gibi, fiilen de mukaddestirler. “Fiilde bunlar eşyayı meydana getirir (ihtirâ), yenileştirir (icat) ve bir halden diğer bir hale değiştirirler; ilahi azâmetin kuvvetini süflî varlıklara doğru akıttırlar. Hatta bunların her birini başlangıcından itibaren kemâlîne kadar sevkederler. Yedi gezegenin yöneticileri bunlardan olup, gezegenler onların mabetleri gibidir. Her bir ruhani için bir mabet (heykel) ve her bir mabedin bir küresi vardır. Başka bir tabirle, rûh, rûhun bedende bulunması gibi, mâbedinde

¹ Bu görüş İsmailiye mezhebini etkilemiştir. Çünkü İsmailiye mezhebi de aynı görüşü dile getirmektedir. Oniki nakibiyle yedili İsmailiye mezhebi yeni pisagorculuktan mülhemdir. Onlarda yedi ve oniki rakamı kutsaldır. Âlemin nizamını ve tarihi hâdiseleri yedi sayısına göre tertiplemişlerdir. Evrenin yaratılışı konusunda büyük ölçüde Yeni Eflatunculuğa dayanan gnostik felsefeye uymuşlardır. Bu görüşler Harrânîlilerin usûlünden açıkça etkilendiklerini göstermektedir. Bkz. Abdülhamid, İrfan, *İslam’da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, (çev. Saim Yeprem), İstanbul 1994, s. 50-51.

² el-Makdisî, *Kitâbu’l-Bed’u ve’l-Târîh*, I, 143, 186; IV, 24; en-Neşşâr, Ali Sâmî, *İslam’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (çev. O. Tunc), İstanbul 1999, I, 293; Şinasi, Gündüz, “*Harrânîler*”, DİA, İstanbul 2005, XII, 241.

³ Şehristânî, *el-Milel*, s. 308-309.

(heykel) bulunur. Bu heykellerden çıkan reaksiyonlar kademeli olarak aşağıya doğru mevcudat meydana getirilmiştir. Bazen gezegenlere, *baba* ve unsurlara *anne* derler. İşleri bu küreleri hareket ettirmekten, onlar vasıtasıyla unsurlar ve madde âlemine de tesir etmekten ibarettir. Terkiplerdeki karışmalar ve sonra cismani kuvvetler bundan meydana çıkar. Küllî varlıklar küllî rûhlardan, cüz'î olanlar da cüz'î ruhlardan meydana gelir. Nitekim genellikle yağmurun bir meleği, bir müekkel rûhu ve her yağmur damlasının da bir meleği vardır. Dünya hâdiselerini, rüzgarları, fırtınaları, depremleri onlar idare eder ve her varlığa kuvvet ve kanunlarını onlar dağıtırlar; varlıkları tamamen ruhtan ibaret olup, melekler gibidirler.¹

Ruhânîler, hal olarak da mukaddestirler. Onların halleri, Rabbül'-erbâb'ın civarında; revh u reyhân, nimet, lezzet, rahat, güzellik ve sevinçten ibarettir. Sonra bunlar nasıl gizlenir? Onların yemeleri ve içmeleri; tesbih, takdîs, tehlîl, temcîd ve temhîd olup maddi hayatları yoktur. Allah'ı zikir ve O'na itaatla ünsiyet bulurlar. Daima, kıyam, rukû ve secde halindedirler. Bu öyle bir durumdur ki, sevinç ve lezzete tebeddül yoktur. Gözleri zillet içinde ne öne eğiktir, ne yukarı ve ne de etrafa bakarlar. Bazısı sükûn içinde, diğer bir kısmı da hareket halinde bulunurlar. Diğer taraftan bazıları kerrübî'dir, yani, feyiz âlemine yakındırlar, bazıları ise, basit âlemde ruhanîdirler.² Burada *Şehristânî*'nin (ö.1153) tasavvufî terimler kullanması dikkat çekicidir. Bu durum, belki de tasavvufî tasavvur ile ruhânîlerin tasviri arasında kuvvetli benzeşimden dolayıdır.

Harrânîlere göre yüce varlık olan Tanrı, evreni yaratmış ve katına çekilmiştir. Her ne kadar o aşkın bir varlıksa da aynı zamanda içkin bir varlıktır. O, gözle görülen şahıslarda çoğalır. Bu şahıslar yeri idare edenlerdir ve yerdeki şahıslardır. Yerdeki şahıslar ise, en değerliler, bilenler ve faziletlilerdir. Üstün varlık olan Tanrı, yarı tanrı figürleri sayılan bu şahıslarda tecelli eder, onların varlıklarında şahıs haline gelir. Bununla varlığındaki birliğin bozulmadığına inanılır. Nasıl ki yüce Tanrı, gökyüzünü ve orada bulunan cisimleri ve yıldızları yaratmışsa, evrenin işleyişini düzenleyen kimseleri yaratmıştır ve bunları âlemin yöneticileri yapmıştır. Gökteki bu varlıklara "*babalar*" denir. Yerdeki unsurlar (anâsır-ı erba: ateş, hava, su, toprak) "*ana*"lardır. Babalar ile anaların birleşmesinden meydana gelen bileşiklere (hayvanlar, bitkiler, cansızlar) mevâlîd/doğmuşlar denir. Babalar, canlı ve konuşurlar. Unsurlara etki yaparlar. Unsurlar, bu etkileri rahimlerde olgunlaştırırlar. Böylece mevâlîd/doğanlar meydana gelir. Sonra, doğmuşlardan tam ve saf mürekkep bir şahıs oluşunca, bu şahsın yüksek kabiliyetli bir mizacı meydana gelir. Bu yüksek kabiliyetli şahsın varlığında Tanrı bu dünyada ortaya çıkar.³

Harrânîlerin teolojisinde tanrısallığın bir takım nesnelere paylaşılması; tenâsüh ve hulûl inancını da beslemiştir. Nitekim *Şehristânî*, bu iki inancın onlardan doğduğunu söyler. Bilindiği gibi *tenâsub inancı*, sonsuza kadar devam edip giden bir

¹ Şehristânî, *el-Milel*, s. 308-309; B. Carra de Vaux, "*Sâbiiler*", İA, İstanbul 1966, X, 9-10; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 42.

² Şehristânî, a.g.e., s. 311.

³ Şehristânî, a.g.e., s. 366.

devri daimin tekrarlanmasıdır. Herbir devirde birinci devirde olan şeyler tekrarlanır. Harrânîlere göre sevap ve ceza, bu dünyadadır. Onlara göre, bu dünyada yapılanlar, geçmiş devirlerde öncekilerin davranışlarının bir karşılığıdır. İşte hayatta elde edilen; rahat, sevinç, genişlik, bolluk, geçmiş devirlerde şimdikilerin elinden çıkan iyi amellerin karşılığıdır. Keder, hüznün, sıkıntı ve güçlükler geçmiş devirlerde işlenen kötü amellerin bir karşılığıdır. Onların inancına göre, hikmetinden sual olmayan tanrının bu âlemi sona erdirmesi düşünülemez.¹

Diğer yandan müellif *Şehristânî*'ye göre *hulûl*, şahıslaşma (bir varlıkta vücut bulma)dır. Bu hulûl, bir şeyin bütünüyle başka bir şeye girmesiyle, bazen da bir kısmının girmesiyle olur. Tamamının veya bir kısmının hulûlü, hulûl edilen şahsın tabiatındaki yeteneğe bağlıdır. Harrânîlerin inancında tanrının, semavi heykellerin (mabedlerin) hepsinde şahıslaşması demek, O'nun fiilinin birer birer eşyada ortaya çıkması anlamına gelir. Âsur ve Bâbillilerin yıldız ve gezegen kültüne bağlı kalan Harrânîlerde yedi heykel (gezegen/mabed), yüce olan tanrının yedi azası hükmündedir. İnsanın yedi azası, onun yedi heykeli gibidir. Tanrı bu organlarla ortaya çıkarak, bizim dilimizle konuşur, gözlerimizle görür, kulaklarımızla işitir, ellerimizle sıkar veya genişletir, ayaklarımızla girer-gelir, organlarımızla eylemde bulunur.²

Yukarıdaki inançlarından anladığımız kadıyla Harrânîler; yıldız ve yedi gezegenle ilişkili yarı tanrısal varlıkların; yaratıcı, celâl ve azamet sahibi yüce varlıkla insanlar arasında aracılık yaptıklarına inanıyorlardı. İslam kaynaklarında yıldız-gezegen kültüne bağlı Harrânîlerin bu noktada iki farklı mezhebe ayrıldıklarını görüyoruz. Mezhepler tarihçisi *Şehristânî*'ye göre bu mezheplerden ilki, "*ashâbu'l-beyâkîl/mabedçiler*"dir. Bunlar, yıldızlara taparlar. Harrânîlerden rûha tapanlar, insan için bir aracı gerektiğini söylerler. Kendisine yönelme, yaklaşma ve ondan istifade etmek için araçların ise bizzat görülmesi gerekir. Bu araçlar da yedi gezegendir. Onlar, aracılık yaptıklarına inandıkları yedi gezegen için bir takım konaklar ve yerler; doğuş ve batış, birbiriyle muhalif ve muvafık ilişkiler, günler, geceler ve saatler, suret, şahıslar, iklim ve şehirler tayin etmişler, her birini kutsalla ilişkilendirmişlerdir.³ Örneğin haftanın günlerini tanrısal gezegenler arasında paylaşmışlardır. Pazar gününü Güneş'e, pazartesini Ay'a, salıyı Mars'a, çarşambayı Merkür'e, perşembeyi Jüpiter'e, cumayı Venüs'e ve cumartesi gününü Satürn'e hasretmişlerdir. Her bir gezegenin belli saatleri vardır. Onlar bu zaman diliminde özel olarak diktikleri dinsel kıyafetleri giyerler, özel kokular sürünerek duâ ederlerdi. Bu duâlarında tanrılardan, arzu ve isteklerinin yerine getirilmesini isterlerdi. Onlar, gezegenleri, dişil rabler olarak isimlendirirlerdi. Doğrudan ruhlara yaklaşır gibi heykellere yaklaşıyorlardı. İtikatlarına göre, ruhların bedenleri, gezegenlerdir. Gök cisimlerinin her biri, ruhun canlılığıyla konuşan diridirler. Ruhlar, bedenleri evirip-çevirmede tasarruf sahibidir. Nasıl ki, insanın rûhu bedenini evirip çevirdiği gibi,

¹ Şehristânî, *el-Milel*, s. 366.

² Şehristânî, a.g.e., s. 367.

³ Şehristânî, *el-Milel*, s. 358.

tanrısal gezegenler de dünyada olup-bitenleri evirip çevirmek suretiyle etki ederler.¹ Bu nedenle astroloji, Harrânîlerin inançlarında çok önemli bir yere sahiptir.

Harrânîlerin yıldız-gezegen kültürüyle ilgili diğer bir mezhepleri de “*ashâbu'l-eshâs/put tapıcıları*”dır. Bunlar, insan eliyle yapılmış mabetler içindeki yıldızları temsil eden yapma putlara tapanlardır. Ayrıca bunlar, semâvî varlıklarla ilişkili ruhlara doğrudan tapınılamayacağını –ki ruhlar gözle görülmez ve konuşulamaz- ancak, onları temsil eden sûretler vasıtasıyla onlara ulaşmanın mümkün olduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple, her bir şahıs, bir gezegenin karşılığı olabilecek şekilde putlar dikmişlerdir. Çeşitli madenlerden imal edilerek yapılan put, kendisinden beklenen göreve göre şekillendirilmiştir. Örneğin, güneş putunu altın madeninden yapmışlar ve onu, güneşe nispet edilen taşlarla süslemişlerdir. Yine Ay putunu, gümüşten yapmışlardır. Harrânî put tapıcıları, tapınmalarında, yukarıda işaret ettiğimiz gibi belli bir zaman tayin etmişlerdir. Belirledikleri dinsel kurallara uyulduktan sonra, tapındıkları putların ihtiyaçlarını gidereceklerine inanırlardı.

Kısaca *ashâbu'l-heyâkâl*, gök cisimlerine; *ashâbu'l-eshâs* ise, her biri semâvî ilahın mukâbili saydıklara putlara tapmışlardır.²

C. Hz. İbrahim’in Harrânîlerle Teolojik Tartışması

Kur’an-ı Kerîm Harrân’lı paganistlerin; Yıldız, Ay ve Güneş gibi gök cisimlerine ve onları temsil eden yerdeki putlara taptuklarından haber vermiştir. İşte bu bağlamda Şehristânî, Hz. İbrahim peygamberin Harrân’da bulunduğu sırada Harrânîlerin önemli dini akımlarından olan *ashâbu'l-heyâkâl* ve *ashâbu'l-eshâs* mensuplarıyla tartışıklarından bahseder.³

Kur’an’a göre Hz. İbrahim’e; tefekkür, ilim, anlayış, akli yerinde kullanma, nübüvvet, muhakeme ve mukayese yeteneği verilmiştir.⁴ O, akıl devriminin mimarıdır. Bu açılardan düşündüğümüz zaman Hz. İbrahim, imanın aklileştirilerek bilgisel temellere oturtulması konusunda bir prototip olarak karşımıza çıkar. O’nun Harrân’lı paganlarla yaptığı tevhid mücadelesinde bu akılçılığını görmemiz mümkündür. Nitekim putlara tapan *ashâbu'l-eshâs* ehline ‘*ülzâm yöntemi*’ ile şahıslara tapmalarının anlamsızlığını ve saçmalığını vurgulamıştır. Çünkü Allah’tan başkasına tapıcılık, özgürlükle bütünleşmiş şahsiyet kimliğini bir tarafa atmadır. İnsanın özgürleşmesine atıfta bulunan İbrahim Peygamberin, şahısların suretlerine tapan paganistlere, sizi ve yaptığınız şeyleri Allah yarattı. Yaptığınız putlar, neticede sizin eserinizdir. Sizin aklınız yok mudur? manalarına gelebilecek şekildeki uyarısı bunun içindir.⁵

¹ Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve'l-Târîh*, IV, 23; İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 637; eş-Şehristânî, *el-Mîlel*, s. 358.

² eş-Şehristânî, a.g.e., s. 360-361; Musa İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, s. 586.

³ Bkz. Şehristânî, *el-Mîlel*, s. 362-364.

⁴ Bkz. “İşte bu, kavmine karşı İbrahim’e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin Rabbin hikmet sahibidir.” (el-En’am 6/83).

⁵ “*Sizî ve yapmakta olduklarımızı Allah yarattı*” (bkz. es-Saffât 37/95-96.âyetleri İlm-i Kelâm’da “*ef'âlü'l-*

Hz. İbrahim'in babası Âzer¹, ashâbu'l-eshâs'ın taptığı putları imal etmede kavmin en mâhir sanatçısıdır. Harrânîler, onun sanatkarlığına son derece hayranlık ve güven duyarlar. Bu sebeple putperestler, putları ondan satın alırlardı. Bundan dolayı Hz. İbrahim'in delillerinin çoğu, babası ile ilgilidir. Çünkü onun şahsında, putperestlerin ilzâmı/susturulması daha kolay olmuştur. Onun; *"duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan nesnelere niçin taparsın?"*² şeklindeki söylemi her ne kadar doğrudan babası Âzer'e ise de onun şahsında bütün putperestlere seslenmiştir. Arap belagatında buna *"şikeri cüç irâdetü'l-keül"* denilir. Hz. İbrahim, babasına, sen bütün gücünle çalıştın, bilgini kullanarak göksel cisimler karşılığında putlar imal ettin, ama bu bilgi ve çalışma gücüne rağmen iştirici ve görücü, fayda ve zarar verici özelliklerle donanmış putlar yapamadın. Senin buna gücün yetmez. Halbuki sen; iştirici, görücü, fayda ve zarar verici özelliklere sahip yaratılışınla onlardan daha şerefliyin, demek istemiştir.

Diğer taraftan İbrahim Peygamber, Yıldız, Ay ve Güneş gibi göksel cisimleri tanımlayan ashâbu'l-heyâkîl'e yönelerek, onların politeist Tanrı anlayışlarını eğitim ve öğretimde kullanılan *dramatizasyon* yöntemiyle eleştirmiştir. Bilindiği gibi öğretim yöntem ve teknikleri arasında yer alan; rol oynama, rol yapma, toplumsal oyun (sosyo-drama), drama, canlandırıcı oyun (dramatik oyun) denilen bu öğretim yöntemi, dramatizasyon üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla dramatizasyon; oyunlaştırma, canlandırma, rol yapma anlamlarına gelmektedir. Bu yöntemden amaç, başkalarının kimliğine bürünerek, onların nasıl hissettiğini, düşündüğünü ve etkinlikte bulunduğunu sosyo-drama yöntemiyle ortaya koymak suretiyle vâkıanın olumlu-olumsuz yönlerini muhataplara kavratmaktır.³ İşte Hz. İbrahim de ashâbu'l-heyâkîl'in şirke dayalı Tanrı tasavvurunu bu yöntemle ortaya koymuştur. O, hiçbir zaman Allah'tan başkasına kulluk etmemiştir. Zaten el-En'âm Sûresi'nin 74. ve 78. âyetlerinden⁴ anladığımız kadarıyla başta babası olmak üzere bütün kavmini Allah'tan başkasına kulluk yaptıklarından dolayı kınamış ve Tanrı'yı birlemeye çağırmıştır. Harrânîlerin inançlarına göre Güneş, ışık küresinin meliki, rablerin rabbidir. Diğer gök cisimleri ışığını güneşten almaktadırlar.⁵ Bu sebeple o, drama yöntemiyle önce Yıldız'ların, sonra Ay'ın ve en son da ufûl eden/batan Güneşin rab olamayacağını drama yöntemiyle ortaya koymuş, sonra da batmayan ezeli ve ebedi bir ilahın varlığını kabullenmeleri gerektiğini mantıksal yollarla çıkarımda bulunmaya

İbâd/ kulların fiillerinin yaratılışı" başlığı altında tartışılır. Âyette geçen ve fiilin önüne gelen 'mâ' edatını mevsüle ve mastariye kabul edenlere göre anlamlarda değişiklikler yaşanır. Bkz. es-Sabûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, (tahk. B. Topaloğlu), Dımaşk 1979, s.64-65.

¹ Söylenceye göre Âzer, bugünkü Harrân'da bulunan tarihi mezarlıkta yatmaktadır.

² Meryem 19/42. Bkz. el-En'âm 6/74.

³ Geniş bilgi için bakınız. Aydın, M. Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler ve Buldurma Yöntemi*, Ankara 1998, s. 97.

⁴ Bkz. "İbrahim, babası Âzer'e: Bir takım putları tanrılar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum, demişti." (el-En'âm 6/74.) Diğer âyet için bkz. "Güneşi doğarken görünce de, Rabbim budur, zira bu daha büyük, dedi. O da batınca, dedi ki: Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım." (el-En'âm 6/78).

⁵ Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 640; Şehristânî, a.g.e., s. 364.

davet etmiştir.¹ Dikkat edilirse bu âyetlerde batmak anlamına gelen *'ufûl'* kelimesi geçiyor. Ufûl kelimesinin anlam yapısında hâdislik âlâmetleri olarak; zevâl, değişiklik, intikal olduğu için göksel cisimlerin *'rab-ilâh'* olmalarının uygun olmadığına delil getirilmiştir. Çünkü kadîm ve ezeli olan bir ilah değişiklik kabul etmez. Değişimin olduğu yerde değiştiriciye ihtiyaç var demektir. O zaman ufûl ve zevâl, Tanrı'yı kemal sıfatlarıyla muttasıf olmanın dışına çıkarır. Yine aynı âyetlerde doğuş anlamına gelen *'tulû'* ile delil getirilmesi de buna benzemektedir. Tulû', ufûlden hâdisliğe daha yakındır.

Neticede Hz. İbrahim'in kavmiyle yaptığı teolojik tartışmalarında, Harrânlı paganistlere; Yıldız, Ay, Güneş gibi gök cisimlerine tapmanın insanın onuruyla bağdaşmayacağını ortaya koymuş, gittikleri yolun yanlışlığına dikkat çekmek suretiyle ritüel anlamda da yaptıklarının bir sapkınlık olduğunu göstermiştir.

Sonuç

Tarihsel süreçte Harrân, antik dönemden İslami döneme kadar farklı medeniyetlerin keşişme noktası olmuştur. Hiç kuşkusuz; ilâhiyat, kültür, bilim, felsefe, tıp ve medeniyet bağlamında insanlık düşüncesine ortak katkıda bulunmuştur.

Harrânîlerin teolojisinde Tanrı tasavvuru özel bir yer işgal etmektedir. Onların Zat/Sıfat anlayışları ve kötülük sorununa yaklaşımları özellikle Mu'tezile kelamını etkilemiştir. Hatta Harrân'da kaldığı rivâyet edilen ünlü İslam filozofu *Farabi*'nin (ö. 339/950) *'peygamberlik anlayışı'* onların inançlarıyla paralellik arzettiği bile söylenebilir. Zaten Harrânîlerin Tanrı tasavvuru, Yeni Eflatuncu felsefenin etkisi altında kalmıştır. Göçmen Yunanlılar ve Nabâtiler kanalıyla Yunan Metafiziği bu bölgeye taşınmıştır. Harrânîlerin Tanrı'ya sadece *"yaratma"* görevi tanımaları, yönetme görevini Yıldız, Ay ve Güneş gibi tanrılaştırdıkları göksel cisimlere bırakmaları, Aristo'dan tevârüs edilen Tanrı/sıfat anlayışıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir.

İslam'da tevhid öğretisi, Allah'ın varlığı ve birliğine imanın ötesinde; Allah'tan başka bütün ilahları reddetmeye dayanır. Tevhid, insanın kendisini gerçekleştirmesinin adıdır. Şirk ise, insanın kendisini başka varlıklarla birlikte gerçekleştirmesidir. Bu inanç, nesnelere ulûhiyet atfetmeye götürdüğü için beraberinde *'aracılık'* düşüncesini de getirmiştir. Bu açıdan olaya baktığımız zaman İbrahim Peygamberin Harrân'lı paganistlerle olan mücadelesi, insanın özgürlüğe kavuşturulması mücadelesi olarak görülmelidir.

¹ Âyetler için bakınız. el-En'âm 6/76-79.